

КСРО-ДАҒЫ ДИССИДЕНТТІК ҚОЗҒАЛЫС

Даутова Эмма Дихановна

dautova.emma@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ 4 курс студенті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші- т.ғ.к., доцент Қ.Батталов

Диссидент (лат. диссидент, диссидент) - қоғамдағы үстем ресми идеологияны бөліспейтін азамат.

Тарихта Диссиденттік қозғалыс 1960-1980 жылдар аралығын қамтиды. Диссидент қозғалысының алғышарттары ретінде:

- КСРО Конституциясында жарияланған азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының нақты жағдайға сәйкес келмеуі.

-Түрлі салалардағы (әлеуметтік-экономикалық, мәдени және т.б.) кеңестік саясаттың қайшылықтары.

- Брежнев басшылығының десталинизация саясатынан кетуі (еріту) әсер етті деп айтуға болады.

XX съезд және одан кейін басталған "жеке басына табыну" мен "еріту" саясатын айыптау науқаны ел халқына бұрынғыдан да көп, салыстырмалы түрде еркіндікті сезінуге мүмкіндік берді. Бірақ көбінесе сталинизмді сынға алу кеңестік жүйенің өзін сынға алды, оған билік қол жеткізе алмады. 1964 жылы н.с. Хрущевтің орнына Л. И. Брежнев және оның командасы келіспеушілікті басу үшін тез бағыт алды.

Л.Алексееваның еңбегінде айтылғандай Адам құқықтары қозғалысының туған күнін 5 жылы 1965 желтоқсанда, Мәскеуде Пушкин алаңында адам құқықтары ұрандарымен алғашқы демонстрация болған кезде санауға болады [1, 208].

Диссиденттік қозғалысы тым жиі құқық қорғау қозғалысы ретінде қабылданды, Тіпті "диссиденттер" және "бөгде ойлы" деген терминдерінің өздері де проблемалық болып көрінеді. Сонымен қатар, оларды кеңінен қолдану көбінесе тұжырымдамаларды нақты ауыстырумен байланысты — КОКП-ның ресми курсына барлық қарсыластар бірнеше ондаған жылдар бойы, 1950 жылдардың ортасынан 1980 жылдардың ортасына дейін, "келіспеушілік", "басқалар сияқты ойлаудан" бас тарту арқылы ортақ тарих пен тағдырға ие екендігі түсініледі [2, б. 31]. Алдымен олар өздерін "құқық қорғаушылар" немесе "демократиялық қозғалыс" деп атады, содан кейін — "диссиденттер" (кейінірек зерттеушілер: "қарама — қарсы" - "келіспейтіндер аз болды"). Бірде, бір сөзбен сипаттау қиын болған шетелдік тілшілер, әдетте, оң да, сол да, оппозиция да сипаттай алмайтын құбылысты XVI–XVII ғасырларда ағылшын протестанттары деп атаған терминді қолданды — dissidens (лат. "келіспейтіндер") [4].

Диссиденттік қозғалыстың басталуы 1965 жылы А.Синявский мен Ю. Даниелді тұтқындаумен басталды, олар батыста "Пушкинмен серуендеу" атты еңбектерінің бірін жариялады. Бұған наразылық ретінде 1965 жылы 5 желтоқсанда Кеңес Конституциясы күні Мәскеудегі Пушкин алаңында "гласность митингі" өтті. Бұл митинг Ю. Даниэль мен А. Синявскийді тұтқындауға жауап қана емес, сонымен бірге билікке өз заңдарын сақтауға шақыру болды (сөйлеушілердің плакаттарында: "біз Синявский мен Даниелді соттың жариялылығын талап етеміз!" және "Кеңес Конституциясын құрметтеңіз!"). 5 желтоқсанды КСРО-дағы диссиденттік қозғалыстың туған күні деп атауға болады. Осы кезден бастап, қолданыстағы саяси тәртіпті өзгерту міндетін қойған, географиясы жағынан кең және жер асты үйірмелері желісінің өкілдері құрыла бастады. Дәл осы кезден бастап билік диссиденттікке қарсы мақсатты күресті бастады. Синявский мен Даниелді сотқа келетін болсақ, ол әлі де дауысты болды, бірақ үкімдер өте қатал болды: Синявский мен Даниэль сәйкесінше 5 және 7 жылдық қатаң режимдегі лагерьлерді алды.

Диссиденттіліктің символы 1968 жылы 25 тамызда Қызыл алаңда құрылған Чехословакияға кеңестік араласуға қарсы сөз болды. Оған сегіз адам қатысты: студент Т. Баева, лингвист К.Бабицкий, филолог Л. Богораз, ақын В. Делонэ, жұмысшы В. Дремлюга, физик П. Литвинов, өнертанушы В. Файенберг және ақын Н. Горбаневская [3].

1950 жылдардан бастап самиздат болды-әдеби шығармаларды бейресми түрде көбейту және тарату. Іргелі және терең рефлексия арқылы диссиденттер бір маңызды нәрсені ойлап тапты - "құқық тілі", ол бүгінгі күнге дейін адам құқықтары идеяларына үлкен әсер етеді. Және де бұл осы самиздаттан бастау алады.

Диссидент қозғалысының мақсаттары- Диссиденттердің негізгі мақсаттары:

- КСРО-дағы қоғамдық-саяси өмірді демократияландыру (ырықтандыру);
- халыққа шынайы азаматтық және саяси құқықтар мен бостандықтар беру (КСРО-да азамат пен Адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау);
- цензураны жою және шығармашылық еркіндігін беру;
- "темір пердені" алып тастау және Батыспен тығыз байланыс орнату;
- нео-сталинизмге жол бермеу;
- социалистік және капиталистік әлеуметтік жүйелердің жақындасуы.

Диссиденттік қозғалыс әдістері болған:

- Ресми билікке хаттар мен өтініштерді жіберу.
- Қолжазба және машинамен басылған басылымдарды басып шығару және тарату — самиздат бұл жоғары да айтылды.
- Кеңес өкіметінің рұқсатынсыз шетелде шығармалар жариялау-самиздат.
- Заңсыз ұйымдар (топтар) құру.
- Ашық сөз сөйлеуді ұйымдастыру [3].

Бұл қозғалыстың қажеті не еді? Яғни бұл қозғалыс арқылы нені өзгертпек болды деген сұрақ туындайды. Диссиденттер КСРО-да билікті басып алуды жоспарламады және оны реформалаудың нақты бағдарламасы да болған жоқ. Олар бірге елде адамның негізгі құқықтарын құрметтегісі келді: қозғалыс, Дін, сөз, жиналыс бостандығы және әр топ жеке-жеке бір нәрсені іздеді-еврей қозғалысы Израильге оралумен айналысты, Қырым татарларының қозғалысы 1944 жылы татарлар жер аударылған Қырымға оралуды жақтады; христиан қозғалысы Мәсіхті ашық мойындап, балаларды шомылдыру рәсімінен өткізгісі келді; диссиденттер-тұтқындар өз құқықтарын сақтау және түрме ережелерін сақтау үшін аш болды; кришнайттар ата-ана құқығынан айырылудан қорықпай, тыныш йога жасап, балаларын вегетариандық тамақпен тамақтандырғысы келді. Негізінен, диссиденттер КСРО-да және шетелде мүмкіндігінше көп адамдар заң бұзушылықтар туралы және елде адам құқықтары сақталады және бәрі бақытты деп айтқан кезде билік өтірік айтады деп білуге тырысты. Бұл үшін самиздат та қолданылды, атап айтқанда "ағымдағы оқиғалар шежіресі" және батысқа ақпарат берудің әртүрлі тәсілдері — үйдегі баспасөз конференциялары, мәтіндерді шетелдік субъектілер арқылы жіберу және т.б. бірақ көбінесе зардап шеккендер нақты көмек алды: ақша немесе тегін адвокат. Былайша айтқанда, Солженицын Шетелдегі

"ГУЛАГ архипелагының" барлық кірістерін саяси тұтқындарға берді, ал адвокат Софья Каллистратова самиздатчиктерді, Қырым татарларын және бас тартқан еврейлерді тегін қорғады [4].

«Ағымдағы оқиғалар шежіресі» 1968 жылғы Адам құқықтары қозғалысы үшін маңызды бастамаларда пайда болды, оның алғашқы шығарылымы 30 сәуірде "қол қоюшыларға" қарсы қуғын-сүргін кезінде жарық көрді. Содан бері "ағымдағы оқиғалар шежіресі" көп немесе аз тұрақты түрде шығады. 1983 жылдың аяғында Батыста 64 басылым жарық көрді. Ағымдағы оқиғалардың хроникасы-КСРО-дағы Адам құқықтарының жағдайы туралы адал ақпараттың қайнар көзі. Бұл атау басылымның мақсатына сәйкес келеді: ол КСРО-дағы Адам құқықтарының бұзылуын, адам құқықтарын қорғаудың сөйлеген сөздерін және азаматтық құқықтардың "келу тәртібімен" жүзеге асырылу фактілерін көрсетеді. Фактология Материалды ұсыну принципін анықтады: «Хроника» негізінен бағалаудан бас тартады [1, 225].

Елена Боннердің айтуынша, 1960-1970 жылдардағы диссиденттікті ең алдымен моральдық-этикалық қозғалыс деп санаған жөн, оған қатысушылар "ресми өтіріктен арылғысы келді".

1983 жылы Людмила Алексеева КСРО-дағы диссиденттердің бірнеше "идеологиялық түрлерін" анықтады:

- "нағыз коммунистер" — марксистік-лениндік ілімге назар аударды, бірақ КСРО-да ол бұрмаланды деп сенді (мысалы, Рой Медведев, революциялық коммунизм тобы, НКПСС, "жас социалистер»);

- "Батыс либералдары" - Батыс Еуропа немесе американдық үлгідегі капитализмді "дұрыс" жүйе деп санады; олардың кейбіреулері "конвергенция теориясының" жақтаушылары болды - жақындасудың және кейіннен капитализм мен социализмнің бірігуі туралы ілімдер, алайда "батыстықтардың" көпшілігі социализмді "жаман" жүйе деп санады;

- "эклектиктер" - КСРО-ның ресми идеологиясына қайшы келетін әртүрлі көзқарастарды біріктірді;

- орыс ұлтшылдары — Ресейдің "ерекше жолын" жақтаушылар; олардың көпшілігі православиенің жандануына үлкен мән берді; кейбіреулері монархияның жақтаушылары болды; сондай-ақ, Топырақтануды қараңыз (атап айтқанда Игорь Шафаревич, Леонид Бородин, Владимир Осипов); басқа ұлтшылдар (Балтық жағалауында, Украинада, Грузияда, Арменияда, Әзірбайжанда) — олардың талаптары ұлттық мәдениетті дамытудан бастап КСРО-дан толық бөлінуге дейін өзгерді. Олар көбінесе өздерін либералдар деп жариялады, бірақ КСРО-ның ыдырауы кезінде саяси билікке қол жеткізе отырып, олардың кейбіреулері (мысалы, Звиад Гамсахурдия, Абульфаз Эльчибей) этнократиялық режимдердің идеологтарына айналды. Леонид Бородин жазғандай, "сан жағынан, лагерлерде Украина, Балтық жағалауы елдері мен Кавказ ұлтшылдары әрқашан басым болды. Ұлтшыл оппозиция мен Мәскеулік диссиденттіктің арасында, әрине, байланыс болды, бірақ принцип бойынша — "жалған москаладан, тіпті жүннен жасалған жүн". Мәскеулік оппозиционерлердің анти-ресейлік көңіл-күйін ақырын қолдай отырып, ұлтшылдар өздерінің жетістіктерін Мәскеу диссиденттігінің перспективаларымен байланыстырмады, Одақтың Батыспен, тіпті үшінші әлеммен экономикалық бәсекелестікте құлдырауына үміт артты [1].

Диссиденттік қозғалыс кезеңдері:

Бірінші кезеңді (1965 - 1972) қалыптасу кезеңі деп атауға болады. Бұл жылдар КСРО-да адам құқықтарын қорғаудағы "хаттар науқанымен"; адам құқықтарын қорғауға бағытталған алғашқы үйірмелер мен топтардың құрылуымен; саяси тұтқындарға алғашқы материалдық көмек қорларын ұйымдастырумен; кеңес зиялыларының біздің елдегі оқиғаларға ғана емес, басқа мемлекеттерге де қатысты ұстанымдарының жандануымен (мысалы, 1968 жылы Чехословакияда, 1971 жылы Польшада және т. б.); қоғамның қалпына келтірілуіне қоғамдық наразылықпен; КСРО билігіне ғана емес, сонымен бірге әлемдік қауымдастыққа (халықаралық коммунистік қозғалысты қоса алғанда) жүгіну; либералды-Батыс (А. Д. Сахаровтың "прогресс, бейбіт қатар өмір сүру және зияткерлік бостандық

туралы ойлар" атты алғашқы бағдарламалық құжаттарын құру) және топырақ (А. и. Солженицынның "Нобель дәрісі") бағыты; "ағымдағы оқиғалар шежіресі" (1968); 1969 жылы 28 мамырда елдегі алғашқы ашық қоғамдық қауымдастықтың - КСРО-да адам құқықтарын қорғаудың бастамашыл тобының құрылуы.; қозғалыстың жаппай өрістеуі (МҚК деректері бойынша 1967 - 1971 жылдары 3096 "саяси зиянды сипаттағы топтар" анықталды; олардың құрамына кіретін 13602 адам алдын алды).

Осы кезеңдегі қарама-қайшылыққа қарсы күрестегі биліктің күш-жігері негізінен: КГБ-да диссиденттердің ақыл-ойы мен "алдын-алуды" бақылауды қамтамасыз етуге бағытталған арнайы құрылымды (бесінші басқару) ұйымдастыруға; психиатриялық ауруханалардың диссиденттермен күресу үшін кеңестік Заңнаманы өзгертуге; диссиденттердің шет елдермен байланысын болдырмауға бағытталған.

Екінші кезең (1973 - 1974) әдетте қозғалыс дағдарысы кезеңі болып саналады. Бұл жағдай П.Якир мен В. Красинді (1972-1973) қамауға алумен, тергеумен және сотпен байланысты, олардың барысында олар КГБ-мен ынтымақтасуға келісті. Нәтижесінде қатысушылардың жаңа тұтқындалуы және адам құқықтары қозғалысының әлсіреуі болды. Билік самиздатқа шабуыл жасады. Мәскеуде, Ленинградта, Вильнюсте, Новосибирскіде, Киевте және басқа қалаларда көптеген іздеулер, тұтқындаулар мен соттар өтті.

Үшінші кезең (1974 - 1975) диссиденттік қозғалысты кең халықаралық тану кезеңі болып саналады. Осы кезеңде "Amnesty International" халықаралық ұйымының кеңес бөлімшесін құру; елден А.и. Солженицынды депортациялау (1974); Нобель сыйлығын А. Д. Сахаровқа беру (1975); "ағымдағы оқиғалар хроникасы" шығарылымын қайта бастау (1974).

Төртінші кезең (1976 – 1981) Хельсинки деп аталады. Осы кезеңде КСРО - да Ю.Орлов бастаған (Мәскеу Хельсинки тобы-МХГ) 1975 жылғы Хельсинки келісімдерін орындауға жәрдемдесу тобы құрылды. Топ өз қызметінің негізгі мазмұнын Хельсинки келісімдерінің гуманитарлық баптарының бұзылуы туралы оған қол жетімді материалдарды жинау мен талдаудан және олар туралы қатысушы елдердің үкіметтерін хабардар етуден көрді. МХГ бұрын бір-бірімен байланыссыз діни және Ұлттық қозғалыстармен байланыс орнатып, кейбір үйлестіру функцияларын орындай бастады. 1976 жылдың аяғында-1977 жылдың басында ұлттық қозғалыстар негізінде украин, литва, грузин, армян, Хельсинки топтары құрылды. 1977 жылы МХГ-да психиатрияны саяси мақсатта қолдануды тергеу жөніндегі жұмыс комиссиясы құрылды.

Диссиденттердің саны туралы егер КГБ-ның назарын қандай-да бір жолмен аударған мысалы, біреуге самиздатты оқуға берген және Мемлекеттік қауіпсіздік қызметкерлерімен "профилактикалық әңгімелерге" шақырылғандарды қарастыратын болсақ, бұл 1960-1980 жылдардағы жарты миллионға жуық адам. Егер сіз әртүрлі хаттарға жазылушыларды санасаңыз (мысалы, көшіп кетуге немесе ғибадатхананы ашуға немесе саяси тұтқындарды қорғау үшін хат астында) — онда бұл ондаған мың адамдар. Егер сіз диссиденттік қозғалысты белсенді құқық қорғаушыларға, адвокаттарға немесе өтініш құраушыларға қысқартсаңыз, онда бұл жүздеген. Бұл кезде ескеру қажет, көптеген ештеңе берілмейді, ал тыныш сақтаған үйінің мұрағаты "қауіпті" құжаттарды немесе перепечатавали машинкада тыйым салынған мәтіндері. Галичтің тыйым салынған әндерін қанша адам тыңдағанын немесе самиздатты оқығанын түсіну қиын, бірақ Батыс радиостанцияларының сигналын мыңдаған адамдар қабылдағаны белгілі [4].

Диссидент қозғалысының рөлі туралы бірнеше көзқарас бар. Олардың бірінің жақтаушылары қозғалыста нигилистік бағыт басым болды, позитивті идеялардан айқын Патос басым болды деп санайды. Басқа жақтаушылар қозғалыс туралы Қоғамдық сананы қайта құру дәуірі деп Айтады. Сонымен, Рой Медведев "бұл адамдар өздерінің прогрессивті сенімдерін сақтамай, 1985-1990 жылдардағы жаңа идеологиялық бұрылыс болмас еді" деп мәлімдеді.

Диссиденттік қозғалыстың ең маңызды нәтижелері — тұтқындарға, ең алдымен саяси баптар бойынша сотталғандарға және олардың отбасыларына, сондай-ақ саяси себептермен жұмыстан шығарылғандарға көмек. Бұл көмекке диссиденттер 1960 жылдардың ортасынан

бастап ақша жинады; 1974 жылы Андрей Сахаров саяси тұтқындардың балаларына көмектесу үшін Чино-дель-Дюка әдеби сыйлығын берді; 1974 жылы Александр Солженицын саяси тұтқындар мен олардың отбасыларына көмек қорын құрды. Тұтқындар хаттар, сәлемдемелер алды, оларға әртүрлі қолдау көрсетілді, олардың міндеттерінің бірі олар туралы ұмытып кетпегендерін көрсету және оларды әлемде болып жатқан оқиғалардан ажыратылмайтындай етіп жасау болды. Диссидент және саяси тұтқын Валерий Абрамкин түрмелерде қоғамдық бақылау комиссияларының пайда болуына көп күш жұмсады. 1974 жылы 30 қазанда бірнеше лагерьлерде ұжымдық аштық пен саяси тұтқындар күнін ұйымдастырған диссиденттердің арқасында қазір мемлекет ресми түрде мойындаған саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні бар. Олардың қызметінің тағы бір маңызды нәтижесі-1960-80 жылдары болған құжаттау: бұл біз қазір бейресми шыққан құжаттарсыз объективті түрде ұсынылмайтын тарихтың бөлігі. Үшіншісі-Ресей Федерациясының Конституциясы, диссидент қозғалысының белсенді қатысушылары-Крон Любарский мен Сергей Ковалевтің қатысуымен жасалған және Самиздат "жад" жинағына қатысушылардың оңалту туралы Заңын әзірлеу. Сонымен қатар, Ресейдегі Владимир Лукин (2004 жылдан 2014 жылға дейін — адам құқықтары жөніндегі уәкіл), Израильдегі Натан Шаранский, Украинадағы, Литвадағы, Грузиядағы немесе Армениядағы көптеген ұлттық қозғалыстардың өкілдері сияқты "диссиденттерден" шыққан адамдардың нақты саясатына өткен немесе қазіргі кездегі әсері. Төртіншісі-бүкіл әлемдегі саясаткерлер мен психиатрлар Владимир Буковскийдің қызметі арқасында психиатрияны саяси мақсатта пайдалану мәселесіне назар аударды. Диссиденттік шеңберлерде таралған Самиздат мәтіндерінің жинағы келесі ресми жарияланымдарды дайындады. Олардың қызметіне тікелей қатысы жоқ, бірақ тұтастай алғанда Мәдениет үшін маңызды мысал: Высоцкийдің өмірінде бірде-бір басылым болған жоқ, бірақ жариялау мүмкіндігі пайда болған кезде әндерді әуеской ән клубының белсенділері жинады. Тағы бір мысал — Наталья Траубергтің "Нарния шежіресі" аудармалары, олар 1980 жылдардың соңына дейін самиздатқа барып, содан кейін ресми басылымдар шығарды.

Диссиденттердің қызметі елдегі қоғамдық климатты заттардың тәртібіне балама көзқарастың бар екенін көрсетіп, адам өмірі мен Азаматтық құқықтардың құндылығын растай отыра өзгертті. Осылайша, диссиденттер кеңестік жүйеге, сондай-ақ қазіргі әлеуметтік белсенділікке зияткерлік балама дайындады: бұл адам құқықтары жөніндегі іс-әрекеттің сабақтастығы.

Қолдалынған әдебиеттер тізімі

1. Алексеева, Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период / Людмила Алексеева. — 3-е изд., стер. — М. : Моск. Хельсинк. группа, 2012. — 384 б.
2. Илья Будрайтскис Диссиденты среди диссидентов. свободное марксистское издательство серия новые красные, 2017. —150 б.
3. Диссидентское движение в СССР https://w.histrf.ru/articles/article/show/dissidentskoie_dvizhieniie_v_sssr
4. Главное о диссидентах в 9 вопросах <https://arzamas.academy/materials/1214>